

ตามรอยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่พุทไธสง บุรีรัมย์

ดร. ประจักษ์ วัฒนานูลิทธิ *

บทคัดย่อ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สมัยรัชกาลที่ ๕ เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน เสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๔๙ ไปมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอีสาน ขากลับเสด็จมายังมณฑลนครราชสีมา ทรงหยุดพักที่เมืองไผทสงฆ์ เสด็จต่อไปเมืองพิมาย เสด็จกลับกรุงเทพฯ จากเมืองนครราชสีมา วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๐ รวมเวลาที่เสด็จ ๕๖ วัน ทรงบันทึกเกี่ยวกับสถานที่ต่างๆ ที่ถือว่าสำคัญต่อชาติบ้านเมืองเป็นอย่างดี รวมทั้งเมืองพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ สมควรที่อนุชนรุ่นหลังเดินตามรอยพระบาทให้ความสนใจศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบกับเข้าใจลึกซึ้งต่อไป

พระราชกรณียกิจที่สำคัญยิ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช หรือพระพุทธเจ้าหลวงแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ คือ การปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน ทรงปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินที่ใช้กันมาถึง ๔๐๐ ปี ตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ - พ.ศ. ๒๐๓๑) แห่งกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยของพระองค์ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกการปฏิรูปนี้ว่า “พลิกแผ่นดิน” หรือ “Revolution” ทั้งการบริหารราชการแผ่นดินส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค

เพื่อให้เป็น “การมั่นคงในการที่เป็นเอกราชของกรุงสยามเป็นความสุขแก่ราษฎรทั้งปวงสืบต่อไป” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการปฏิรูปครั้งนี้ ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นอกจากจะทรงว่าราชการจากกรุงเทพมหานครแล้ว ยังทรงเดินทางไปตรวจราชการที่หัวเมือง นอกจากการตรวจราชการดูแลทุกข์สุขของราษฎรแล้ว ยังสนพระทัยด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะและวัฒนธรรม ตัวอย่างการเสด็จตรวจราชการมีดังต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (อิสาน) เสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๔๙ ไปมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร เมืองชนบท เมืองขอนแก่น เมืองกุมภวาปี เมืองอุดรธานี เมืองหนองคาย เมืองโพนพิสัย เมืองไชยบุรี และท่าอุเทน เมืองนครพนม เมืองกุสุมาลย์ มณฑลเมืองสกลนคร พระธาตุพนม เมืองมุกดาหาร มณฑลอีสาน เมืองยโสธร เมืองเสลภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม เมืองพยัคฆภูมิพิสัย ขากลับเสด็จมายัง มณฑลนครราชสีมา ทรงหยุดพักที่เมืองไผทสงฆ์ เสด็จต่อไปยังบ้านกระเบื้องนอกเมืองพิมาย เมืองนครราชสีมา เสด็จกลับกรุงเทพฯ วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๐ รวมเวลา ๕๖ วัน

* ข้าราชการบำนาญ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร อนุายกคนที่ ๓ สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

หอสมุดดำรงราชานุภาพ บริเวณวังวรดิศ ถนนหลานหลวง

นอกจากทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในด้านการบริหารการปกครองแล้วสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงมีบทบาทในเรื่องการดำเนินงานหอสมุดแห่งชาติตั้งแต่สมัยแรกเริ่ม กล่าวคือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็น “กรรมสัมปาทิก” หรือ “กรรมการ” หอพระสมุดวชิรญาณ ทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ และสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร จวบจนวาระแห่งการเป็นหอสมุดสำหรับพระนครสิ้นสุดลง (ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “หอสมุดแห่งชาติ” ต่อมาเป็น “กอง” สังกัดกรมศิลปากร เปิดบริการที่อาคารหอสมุดแห่งชาติหลังใหม่ที่ท่าわสุกรี เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร เมื่อ ๕ พฤษภาคม ๒๕๐๙) อนึ่งเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๐ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา ทรงมอบมรดกหนังสือและต้นฉบับหนังสือส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพรวมทั้งเครื่องใช้ส่วนพระองค์หลายรายการให้เป็นสมบัติของชาติ รัฐบาลจึงจัดสร้างอาคาร

หอสมุดดำรงราชานุภาพใกล้ตึกถาวรวัตถุสถานที่ตั้งของหอสมุดแห่งชาติ ถนนหน้าพระธาตุ เพื่อเก็บรักษาและให้บริการความรู้ที่เกี่ยวข้อง ต่อมากรมศิลปากรได้ย้ายหอสมุดดำรงราชานุภาพไปตั้งอยู่ในส่วนของวังหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล บริเวณวังวรดิศ ถนนหลานหลวง กรุงเทพมหานคร และเปิดให้บริการจนถึงปัจจุบัน

ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๗ ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระชนมายุ ๖๗ พรรษา มิได้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว หากแต่ทรงเป็นนายกรัฐมนตรีสยามก็ยังได้เสด็จไปตรวจโบราณวัตถุสถานในมณฑลนครราชสีมาและอุบลราชธานี ได้ทอดพระเนตรปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหินพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทบ้านระแงง อำเภอสรีขรรค์ จังหวัดสุรินทร์ ปราสาท (สระกำแพงใหญ่) อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทพระวิหารและโบราณวัตถุสถานในจังหวัดอุบลราชธานี การเสด็จไปตรวจราชการที่ต่างๆทั่วพระราชอาณาจักนั้นยังได้ทรงสำรวจ ให้ถ่ายภาพสำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทรงบันทึกศึกษานิพนธ์งานทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีที่มีความสำคัญยิ่ง จนอนุชนรุ่นหลังถวายพระสมัญญานามแด่พระองค์ว่า “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทย” ท้ายที่สุดวงการอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวถวายพระสมัญญานามแด่พระองค์ว่า “พระบิดาแห่งการเดินทางท่องเที่ยวของไทย” อีกด้วย

เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็จ (อีสาน) พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงบันทึกไว้ตอนกล่าวถึงเมืองพุทไธสง ว่า

“กลับมณฑลนครราชสีมา วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านหัวช้าง บ้านขามเลียน บ้านหมากทุ่ง สองข้างทางที่มาเป็นทุ่ง ที่ใกล้ๆทางใหญ่มีแต่หญ้าแห้งที่ลิกเข้าไปจึงมี นก แลเห็นทิวไม้ห่างออกไป เวลาเช้า ๒ โมงถึงที่พักร้อนห้วยพังชู ระยะทาง ๓๘๓ เส้น กินข้าวเช้า แล้วเวลาเช้า ๓ โมงขึ้นระแทะข้ามห้วยพังชูซึ่งเป็นเขตรเมืองพยัคฆภูมิ มณฑลอิสานกับเมือง ฝะไทสงฆ์ มณฑลนครราชสีมาต่อกัน มาทางเขตรบ้านหัวขัวและทุ่งบ้านหัวแรด ถึงเมืองฝะไธสงฆ์ เวลาเช้า ๔ โมง ระยะทาง ๑๗๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๓ เส้น พระนครภักดีศรีนครานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์ (พระนครภักดี กระจ่าง สิงห์เสนี พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นพระยาประเสริฐสุนทราไลย ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย) หลวงเสนาสงคราม (คด) นายอำเภอฝะไธสงฆ์ หลวงวิศาลสถิตย์กร นายอำเภอเมืองรัตนบุรี ขุนสรรพกิจโกศล (ปาน สกุนตนา) นายอำเภอนางรอง ขุนประสิทธิ์ บรรณาการ นายอำเภอประโคนชัย มาคอยรับ แลนายโยโกตา นายอิสิดาชาวญี่ปุ่นซึ่งมาตั้งโรงเลี้ยงไหม ที่เมืองบุรีรัมย์ (ตั้งอยู่ที่เมืองฝะไธสงฆ์-ผู้เขียน) ก็มาหา

เมืองฝะไธสงฆ์ เวลาบ่าย ๔ โมงเที่ยวดูภูมิลำเนา เมืองฝะไธสงฆ์เป็นเมืองโบราณ มีเนินดิน เป็นกำแพงแลงมีคูสองชั้น จำนวนพลเมืองรวม ๒๒,๘๐๐ การทำมาหาเลี้ยงชีพมีการทำนา ทำไร่ผัก ไร่ยาสูบ จับสัตว์น้ำพอเลี้ยงกันเอง แลมีการทำไหมแลหุงเกลือจำหน่ายขายไปที่อื่นๆ บ้าง บ้านราษฎร หมู่หนึ่งๆ มีรั้วไม้จริงบ้างไม้ไผ่บ้างเป็นเขตรหมู่บ้าน ในเขตอำเภอได้ความว่ามี ๓ แห่ง คือที่ตำบล หินตั้งมีภูสวนแดงเป็นปรังค์คิลากว้างยาว ๕ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๗ วา ระยะทางจากเมือง ๔๙๐ เส้น กับที่บ้านฤๅษี มีฤๅษีเป็นคิลากว้างประมาณ ๑๑ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๔ คอก ระยะทางจาก เมือง ๖๐๐ เส้น กับมีภูที่บ้านตูเป็นคิลากว้างประมาณ ๑๐ วา สูงจากพื้นดินขึ้นไป ๔ คอก ระยะทางจากเมือง ๔๐๐ เส้น

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย หม่อมเจ้านิสากร หลวงเอภินทรมาจ ขุนภักดีธรรมาจ ซึ่งมาส่ง จากมณฑลอิสานลากลับไป ออกจากที่พักเมืองฝะไธสงฆ์มาตามหนทางทุ่งใหญ่ ถึงบ้านบุงเบาที่พักร้อน เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาที ระยะทาง ๒๕๐ เส้น แล้วแยกไปทางตำบลวังปลัดลำน้ำมูล ซึ่งเป็นที่มี พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ของเก่าอยู่ในลำน้ำมักงมอยู่ได้เรื่อยๆ ตอนที่เรียกวังปลัดไปจากบ้านบุงเบา ระยะทาง ๑๕๐ เส้น วิถีนั้นมีคนถือแหลงเรือเอาแหลงลัดไปในน้ำ แหลงกระทบของแขงก็ลงม บางทีก็ได้พระพุทธรูปของโบราณ พิเคราะห์ดูที่บนตลิ่งริมน้ำซึ่งเป็นที่มพระนี้มีพื้นดินสูงเนินพอ คณะได้ว่าจะเป็นที่มีเจตฐานอันใดมาแต่เดิมแล้วน้ำกัดพังลงไปจึงมีพระพุทธรูปที่งมได้ในลำน้ำตรงนั้น พระพุทธรูปงมได้ที่วังปลัดเป็นพระพุทธรูปช่างขอมโบราณในสมัยเดียวกันทั้งนั้น เป็นพระยืนแสดง ธรรมจักร พระหัตถ์ ๑ บ้าง ๒ พระหัตถ์บ้าง เปนพระนั่งสมาธิบ้าง พอเวลาสายประมาณ ๔ โมงเศษ กลับมาทางบ้านบุงเบาทางใหญ่ข้ามลำสะเทก (สะเทก - ผู้เขียน) เขตเมืองฝะไธสงฆ์และเมือง พินายต่อกัน เปนทุ่งระนามต่อจากทุ่งที่เดินมาแล้วเปนทุ่งใหญ่อันเดียวกัน เวลานั้นน้ำท่วม เมื่อถึง ฤดูแล้งอย่างเวลานี้มีแต่กอหญ้า หนทางเปนดินแตรกระแวงเดินลำบากแลร้อนจัด ต่อเมื่อจวนถึงที่พัก จึงเห็นหมู่บ้านกระเบื้องนอก ถึงที่พักแรมบ้านกระเบื้องนอกเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๙๐ เส้น มีหนองใหญ่อยู่น้ำที่พักรวมระยะทางวันนี้ ๔๙๒ เส้น”

เมืองพุทไธสงโบราณ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงเมืองนี้ไว้อย่างชัดเจน
มองเห็นภาพพจน์ประกอบกับสภาพจริงของ
ปัจจุบัน แม้จะเปลี่ยนแปลงไปมากแต่ก็ยังมีร่องรอย
ของความเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ นักโบราณคดี
มีความเห็นว่าพุทไธสงโบราณเป็นเมืองที่เก่าแก่มาก

อาจเป็นบ้านเมืองรุ่นแรกร่วมสมัยกับ
บ้านเมืองมากกว่า ๒๐๐ แห่ง ที่เกิดมีขึ้นหลังจาก
สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดังที่พบบริเวณอีสานใต้
หรือลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี หรืออย่างน้อยก็เป็นเมืองใน
อารยธรรมมอญสมัยทวารวดีอายุประมาณพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๖ หรือประมาณ ๑,๓๐๐ ปี
มาแล้ว เนื่องจากผังเมืองมีลักษณะกลม จึงอาจเก่า
กว่าเมืองในอารยธรรมเขมรที่มักมีผังเมืองเป็นรูป
สี่เหลี่ยม แขนงผังเมืองพุทไธสงมีลักษณะกลม
ด้านใต้และด้านเหนือยาวกว่าด้านตะวันออก
ส่วนด้านตะวันตกยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จ กลางเมือง
เป็นเนินดินสูงมีคูน้ำคันดินล้อมรอบเกือบจะครบ
ทุกด้านยกเว้นด้านตะวันตก คูน้ำเป็นสองชั้นลึก
ประมาณ ๓ – ๕ เมตร ระหว่างกลางเป็นกำแพงดิน
สูง (คนพื้นเมืองเรียกว่าคู) ที่ดั้งเดิมสูงกว่า ๑๐ เมตร
เคยมีเศษกระเบื้องดินเผากระจายอยู่ทั่วไปใน
บริเวณเมือง เมืองโบราณนี้คงความเป็นบ้านเมืองที่

สันคันดินกำแพงเมืองพุทไธสงเก่าถูกขุดตากให้เตี้ยลงมาก

ท้องนาของเมืองพุทไธสงตะวันออก-มะเฟือง

สำคัญระยะเวลาหนึ่งแต่ร้างไปเป็นระยะเวลา
ยาวนานพอควร เพราะเหตุใดไม่เป็นที่ทราบแน่ชัด
หลังจากนั้นจึงเกิดบ้านเมืองใหม่ขึ้น ทั้งนี้มีหลักฐาน
ในหนังสือประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ (ประชุม
พงศาวดารภาค ๓ และภาค ๔ ตอนต้น พิมพ์ครั้งที่ ๑
พ.ศ. ๒๕๐๖ องค์การการค้าของคุรุสภา) ตอน **พงศาวดาร
หัวเมืองมณฑลอีสาน** สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร)
เรียบเรียงโดยกล่าวถึงบ้านเมืองที่รัชกาลที่ ๑
ทรงสร้าง มีชื่อ **บ้านหมากเฟืองเมืองพุทไธสง** ว่า

**“ลสุค์กราช ๑๑๖๑ ปีมะเมีย เอกศก (พ.ศ.
๒๓๔๑) เพี้ยศรีปาก เพี้ยเหล็กสะท้อน เพี้ย
ไกรสร เสนาเมืองสุวรรณภูมิคบคิดกันเกลี้ยกล่อม
ผู้คนเข้าเป็นพวกฟ้องได้ตัวสองร้อยคนเศษ แยก
ออกจากเมืองสุวรรณภูมิไปสมัครขึ้นอยู่กับ
เจ้าพระยานครราชสีมาฯ มีบอกมายังกรุงเทพฯ
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เพี้ยศรีปาก
เป็นพระเสนาสงครามเจ้าเมือง ยกบ้านหมาก
เฟืองบ้านหนองหัวแรดซึ่งอยู่ริมเมืองพุทไธสงเก่า
เป็นเมืองพุทไธสง ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา
(มณฑลนครราชสีมา) โปรดเกล้าฯ ให้เมือง
สุวรรณภูมิปันเขตแขวงให้ ตั้งแต่ปากลำพังชูทาง
ตะวันตกไปถึงลำสะแอก เป็นเขตแดนเมืองพุท
ไธสง”**

เมืองพุทไธสงค่อยๆ เจริญสืบเนื่องต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กระทั่งในปี ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โปรดให้รวมเมืองในหัวเมืองลาวฝ่ายกลางหลายแห่ง รวมทั้งเมืองที่นามเดิมว่า **หมากเพืองหัวแรด** คือ **เมืองพะไทสงฆ์ (พุทไธสง)** ขึ้นต่อนครราชสีมา

ถึง ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๑ ในเวลาที่ยัง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงการบริหารบ้านเมือง กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์บริหารราชการที่หัวเมืองอีสาน ทรงให้รวมเมืองโบราณ ๔ เมือง คือ เมืองพุทไธสง เมืองนางรอง เมืองตะลุง (ประโคนชัย) และเมืองชุมพลบุรี (ต่อมาย้ายไปขึ้นกับจังหวัดสุรินทร์) กับเมืองแปะ (ชื่อเดิมของบุรีรัมย์) ขึ้นเป็นเมืองบุรีรัมย์

ที่ตั้ง เมืองพุทไธสงโบราณหรือเทศบาลตำบลพุทไธสง อำเภอพุทไธสงปัจจุบันตั้งอยู่ด้านเหนือของตัวเมืองบุรีรัมย์ ห่างจากตัวเมืองบุรีรัมย์ ๖๙ กิโลเมตร โดยข้ามลำน้ำมูลไปทางทิศเหนือประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ห่างจากเมืองนครราชสีมาไปทางตะวันออกค่อนไปทางเหนือเล็กน้อย ๑๓๐ กิโลเมตร ห่างจากเมืองขอนแก่นไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ๑๔๒ กิโลเมตร ผ่านอุดรธานีไปหนองคายอีสานเหนือริมฝั่งโขง ๓๐๐ กิโลเมตร ผ่านยโสธร อำนาจเจริญไปอำเภอเขมราฐริมฝั่งโขงด้านอุบลราชธานีหรือมุกดาหารริมฝั่งโขงทางด้านตะวันออกอีกแห่งหนึ่งประมาณ ๒๗๐ กิโลเมตรและ ๓๐๐ กิโลเมตรตามลำดับและยังสามารถเดินทางต่อไปอำเภอพระธาตุพนม จังหวัดนครพนมได้เช่นเดียวกัน

ลักษณะเมือง เมืองพุทไธสงโบราณมีลักษณะเป็นเนินดินค่อนข้างสูง บริเวณกลางเมืองที่ก่อหน้านี้มีระดับสูงมากเคยเป็นที่ตั้งของโรงเรียนบ้านพุทไธสง (โอกาสประชานุกุล) ปัจจุบันได้ปรับพื้นที่ให้ราบลงกลายเป็นตลาดเทศบาลผู้เขียนเคยเห็นหม้อดินเผาบรรจุกระดูกแบบฝังศพสองครั้ง ตั้งเรียงกันในแนวเหนือใต้ ๗ ใบ และเคยมีหม้อดินเผาฝังศพแบบแคปซูลอยู่ใต้อาคารเรียน บริเวณใกล้เคียงมีฟอสซิลของเมล็ดข้าวสารจำนวนหนึ่งกับ ก้างปลาปะปนอยู่กับเศษภาชนะดินเผาบริเวณที่ปัจจุบันเป็นด้านตะวันออกของตลาดเทศบาล แสดงว่าเป็นสิ่งของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่สนามโรงเรียนพุทไธสง (ปัจจุบันคือโรงเรียนอนุบาลพุทไธสง) ผู้เขียนเคยพบภาชนะดินเผารูปร่างแบบเชิงเทียน นอกจากนั้นอาจารย์สวัสดิ์ รักชอบ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านพุทไธสง (โอกาสประชานุกุล) เคยมอบลูกปัดสีส้มแบบทวารวดีจำนวนหนึ่งและภาชนะดินเผาโบราณรูปร่างเป็นหม้อดินเผาขนาดเล็กให้นาย (ดร.) ประจักษ์ วัฒนานุสสิทธิ ขณะศึกษาอยู่ที่คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ดร. ประจักษ์นำไปให้อาจารย์ ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์คืออาจารย์ (ศาสตราจารย์) ปรีชา กาญจนาคคมพิจารณาตรวจสอบ ท่านอาจารย์ปรีชาพิจารณาแล้วแจ้งว่า น่าจะเป็นลูกปัดสมัยทวารวดีและหม้อสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุเหล่านั้น ศาสตราจารย์ ปรีชา กาญจนาคคม เป็นผู้เก็บรักษาไว้ ท่านผู้ทรงคุณวุฒิอื่นๆ เช่น ศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี และนักโบราณคดีของกรมศิลปากร ล้วนรับรองว่าเมืองพุทไธสงเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีอายุมากกว่า ๑,๐๐๐ ปี หรือเก่ากว่าถึงยุคก่อน

ประวัติศาสตร์ตอนปลาย หากพิจารณาจากการ
ผังศพ เครื่องมือเครื่องใช้ที่อาจร่วมสมัยกับยุคเหล็ก
การใช้เกลือสินเธาว์ที่ค้นพบในสถานที่แห่งนี้และอื่นๆ
ไม่ไกลกันนัก อาจถือได้ว่าพุทไธสงคือส่วนหนึ่งของ
วัฒนธรรมทุ่งกุลารั้วที่เคยเป็นอาณาจักรเกลือถึง
๒๕๐๐ ปี เมื่อ ๒๐ ปีก่อนคูเมืองเคยตื่นเงินมาก
กรมศิลปากรได้ขุดลอกคูเมืองนี้ให้คงสภาพเดิม
เป็นอย่างดี ปัจจุบันทางอำเภอพุทไธสงและ
เทศบาลตำบลพุทไธสงยังคงรักษาสภาพคูเมืองเดิม
ไว้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์

คูน้ำรอบเมืองพุทไธสงด้านตะวันออกเฉียงใต้
(กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ขุดแต่ง)

บนฝั่งคูน้ำด้านตะวันออกเฉียงใต้ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของ
วัดอภัยราษฎร์บารุง

คูเมืองโบราณ เมื่อผู้เขียนเป็นเด็กพบว่ามี
น้ำไหลเย็นจากคูเมืองด้านตะวันตกของเมือง
พุทไธสงลงไปสู่ทุ่งด้านเหนือบ้านมะเฟือง คูเมืองนี้มี
ทางน้ำไหลต่อเนื่องขึ้นไปบ้านโนนชิงโค (ชิงโค
แปลว่า ตะไคร้) ต่อขึ้นไปยัง “บ้านหนองแวง” และ
“บ้านหายโศก” ทางน้ำสายนี้น่าจะมีทางเชื่อมต่อกับ
“ลำสะแหว” บันทีกของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ดำรงราชานุภาพให้ชื่อว่า “ลำสะแวก” สาขาของ
“ลำน้ำมูล” ที่ไหลจาก “ทุ่งสัมฤทธิ์” นครราชสีมา
มาลงลำน้ำมูลบริเวณบ้านบุงเบา พุทไธสง
น้ำบางส่วนแล้วไหลลงสู่ที่ต่ำกว่าคือทุ่งตะวันตกของ
เมืองพุทไธสง ทุ่งเหนือบ้านมะเฟืองตามลำเหมือง
ไปยัง “หนองบักกิ้น” “หนองบักแก้ง” “หนอง
เหมืองตก” ซึ่งก็คือส่วนหนึ่งของ “ทุ่งกุลารั้วให้”
ลงไปยังสาขาของแม่น้ำมูลที่บ้าน “ส้มกบ” บ้าน
“ผือฮี” หรือ “โพธิ์ฮี” ส่วนทิศเหนือของบ้านพุทไธสง
คือ “บึงใหญ่” หรือ “บึงสระบัว” แหล่งน้ำอุปโภค
บริโภคของชาวพุทไธสงที่มีทางน้ำไหลรวมลงสู่ทุ่ง
มะเฟืองต่อลงไปยังแม่น้ำมูลอีกด้วย ห่างจากพุทไธสง
ไปทางตะวันตกตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข
๒๐๒ ประมาณ ๑ กิโลเมตรก่อนถึงอำเภอบ้านใหม่
ไชยพจน์หรือกิโลศูนย์หรือจุดเริ่มต้นของทางหลวง
แผ่นดินหมายเลข ๒๐๒ ไปยโสธรไปสิ้นสุดที่ริมฝั่ง
โขงที่จังหวัดมุกดาหารและอำนาจเจริญ เลี้ยวซ้าย
เข้าไปประมาณ ๗๐๐ เมตร เป็นที่ตั้งของปราสาทกุ
สวานแดง ลักษณะเป็นปราสาทสร้างด้วยอิฐสามองค์
ตั้งอยู่บนฐานสูง ปราสาทองค์กลางน่าจะเป็นที่
ประดิษฐานรูปพระนารายณ์เพราะที่หน้าบันของ
ปราสาทนี้เคยเป็นที่ประดิษฐานรูปพระนารายณ์
บรรทมสินธุ์ที่สวยงามสลักกัน เคยไปอยู่ในความดูแล
ของพิพิธภัณฑสถานในสหรัฐอเมริกา ซึ่งรัฐบาลไทย

ขอรับและสามารถนำกลับคืนมาได้ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

คำว่า “พุทไธสง” ศาสตราจารย์จำ ทองคำวรรณ ผู้ทรงคุณวุฒิภาษาเขมรของมหาวิทยาลัยศิลปากรอธิบายแก่ผู้เขียนว่าคำ “พุทไธ” หรือ “พะไท” น่าจะมาจากคำ “บันทาย” ในภาษาเขมรที่แปลว่า “กำแพง” หรือ “คันดิน” ส่วนคำ “สง” หรือที่เลื่อนมาเป็น “สงฆ์” น่าจะมาจากคำ “สรอง” หรือ “ซอง” หมายความว่า “สูง” คำว่า “ประทาย” ซึ่งเป็นชื่ออำเภอหนึ่งของจังหวัดนครราชสีมาที่ตั้งอยู่ใกล้กันกับอำเภอพุทไธสง ก็น่าจะมาจากรากศัพท์ “พุทไธ” หรือ “พะไท” เช่นเดียวกัน นอกจากนั้นยังมีการกล่าวถึงเมืองปะทายสมันในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่าพระองค์พระราชทานนามเจ้าเมืองสุรินทร์ว่า พระสุรินทร์ภักดีศรีปะทายสมัน (ติ) เจ้าเมืองปะทายสมันหรือเมืองสุรินทร์ตั้งเมืองที่บ้านคูปะทายเดิม พระสุรินทร์ภักดีศรีปะทายสมันนี้ถึงแก่กรรมก่อนสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเสด็จสวรรคตเพียง ๑ ปี นอกจากนั้นยังมีชื่อปราสาทหิน “บันทายฉมา” “บันทายสำเหร่” และชื่อเมือง “บันเตียนเมียนเจย” และ “บันทายมาศ” หรือ “พุทไธมาศ” ในประเทศเขมร

บ้านมะเฟือง มีความเก่าแก่มาากกลางหมู่บ้านมีต้น “บากขามโกน” หรือต้นมะขามใหญ่มีรูกลวงที่โคนต้นอายุกว่า ๒๐๐ ปี บริเวณใกล้ต้นมะขามใหญ่มี “ศาลปู่ตา” คือศาลผีปู่ย่าตายายประจำหมู่บ้าน ตาอยู่ – ยายปาน (สาสนวน) วัชรเลขาภูลบุถึง (เจือไธสง) วัฒนานุสิทธิ์ พ่อจรรยา - แม่โถมงาม วัฒนานุสิทธิ์ ญาติๆ ของผู้เขียนและคนแก่คนเฒ่าต่างเล่าเป็นเสียงเดียวกันว่าบริเวณใกล้เคียงกันนี้เดิมคือบ้านเจ้าเมืองพุทไธสงเก่าเป็นสำนักงานเมือง

โคนต้นมะขามขนาดใหญ่ น่าจะมีอายุกว่า ๒๐๐ ปี

ภายในศาลปู่ตา

สะพานของสรองใกล้ศาลปู่ตา

อนุสาวรีย์พระ (ยา) เสนาสงครามตั้งอยู่ที่บ้านมะเฟือง
ด้านตะวันออก

ศาลาประจำเมืองที่เจ้าเมืองใช้เป็นสถานที่ประชุม
พิจารณาตัดสินคดีความต่างๆ ถัดออกไปเป็นคุก
สำหรับขังนักโทษติดกับคุกเป็นสระน้ำรูปร่าง
สี่เหลี่ยมผืนผ้าเก่าแก่ชื่อ “สระหนองสง” ที่น่าจะ
เพี้ยนมาจากคำ “สระหนองสรวง” หรือ “สระ
หนองสรง” หรือ “สระสง” หมายถึงสระสำหรับใช้
ประกอบพิธีสงฆ์หรืออาบน้ำตามความเชื่อของคน
โบราณ น้ำในบ่อนำไปประกอบพิธีตามความเชื่อ
ใกล้เคียงเคยมีเตาเผาเหล็กเพื่อทำหอกดาบมีดพรา
อาวุธซึ่งคนโบราณอาจจะเทเศษเหล็กที่ไม่ใช้แล้วลง
ไปในบ่อน้ำเพราะน้ำในบ่อนี้กร่อยมีฝาสนิมลอยให้
เห็นเสมอ ชาวบ้านมะเฟืองไม่นิยมนำไปดื่มกิน
ด้านตะวันออกของหมู่บ้านเคยมีวัดเก่าแก่ประจำ
หมู่บ้านเป็นที่เคารพนับถือของชาวมะเฟือง
ปัจจุบันประดิษฐานอนุสาวรีย์พระ (ยา) เสนาสงคราม
และเป็นสนามกีฬาประจำหมู่บ้าน มีอาคารสำนักงาน

กลุ่มแม่บ้าน “โอท็อป” ประจำหมู่บ้าน ทางตะวันตก
เฉียงใต้ของบริเวณวัดมีหนองน้ำโบราณชื่อ “หนอง
ตะเหล็ก” ที่เพี้ยนมาจาก “หนองเตาเหล็ก” ชาวบ้าน
เคยเห็นเศษเหล็กในบริเวณนี้ ไม่ไกลจากหมู่บ้าน
ออกไปทางตะวันออก คือ “ดอนม่วง” ประมาณ
๑ กิโลเมตรทางตะวันออกเฉียงใต้มี “ดอนน้อย”
ที่ตาอยู่ สาสน (วัชรলেখกุล) เคยทำเตาต้มเกลือ
สินเธาว์ มีป่าช้าโบราณชื่อ “ดอนพิมาน” และทางใต้
ของหมู่บ้านเป็นหนองน้ำชื่อ “หนองจับ” และ
“หนองฮี” หรือ “หนองรี” ด้านตะวันตกของหมู่บ้าน
คือกำแพงเมืองมีคูน้ำล้อมรอบสองชั้นของเมือง
พุทไธสงโบราณที่ฝั่งซ้ายของถนนเป็นเนินหรือโนน
ชื่อ “โนนสาวเอ้” เป็นจุดแต่งองค์ทรงเครื่องของสาว ๆ
จากมะเฟืองหรือบ้านอื่นๆ ด้านตะวันออกก่อนที่จะ
จะเข้าเมืองพุทไธสงผ่านคลองคูเมืองน้ำใส ดังได้
กล่าวถึงในตอนที่กำลังถึงเมืองพุทไธสงแล้ว
ทิศเหนือของหมู่บ้านมะเฟืองเป็น “วัดหงส์” หรือ
วัด “พระเจ้าใหญ่” แห่งบ้านศรีชะแรด พระพุทธรูป
ศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคูเมืองพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์
ทางตะวันตกเฉียงเหนือของบ้านมะเฟืองคือ “หนอง
แสนโคตร” ซึ่งเคยเป็นสถานที่ตั้งพลับพลาธิบดี
สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อคราวเสด็จ
ตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและ
มณฑลร้อยเอ็จ (มณฑลอีสาน) ร.ศ. ๑๒๕
พ.ศ. ๒๔๔๙ ดังที่กล่าวถึงแล้ว

สภาพบ้านเมืองปัจจุบัน เส้นทางเสด็จฯ
ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพจากเมือง
พยุหะภูมิมาพุทไธสงผ่านชายทุ่งและทุ่งใหญ่มีความ
แห้งแล้ง ต้นหญ้าสูงเป็นพงจนถึงบ้านหมากเฟือง
หนองหัวแรด นั่นก็คือเสด็จฯ ผ่านทุ่งกุลาร้องไห้ที่
บัดนี้กลายเป็นทุ่งนาข้าวหอมมะลิที่กว้างใหญ่
เส้นทางจากอำเภอฟุทไธสงต่อไปยังบ้านบึงเบา

กลายเป็นอู่ข้าวอู่น้ำของพุทไธสงเมื่อข้ามลำสะเทตจากบ้านบุงเบาไปยังบ้านกระเบื้องนอกเป็นทุ่งนาสมบูรณ์ของอำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมา มีลักษณะคล้ายกับทุ่งนาของบ้านบุงเบา อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

วังปลัด สถานที่ๆ ก่อนหน้านี้สามารถเข้าถึงได้จากพุทไธสงเท่านั้น ปัจจุบันเข้าได้หลายทางสะดวกๆ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปทรงศึกษาและทรงกล่าวว่าเคยมีผู้ค้นพบพระพุทธรูปและเชื่อว่ามิใช่พระพุทธรูปองค์ใหญ่จมน้ำริมฝั่งแม่น้ำมูลและสาขานั้น ปัจจุบันเป็นชื่อหมู่บ้านและชื่อวัดในตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ใกล้เคียงกันเป็นที่ตั้งของสาขามูลนิธิวัดสวนแก้วของพระราชธรรมนิเทศหรือพระอาจารย์พยอม กัลยาโณ แยกจากถนนสาย ๒๐๗๔ พุทไธสง ถึง บุรีรัมย์ ถัดจากวัดสวนแก้วไปเล็กน้อยเป็นทางเข้าสู่โรงเรียนหมู่บ้าน และวัดชื่อวังปลัดมีเนื้อที่กว้างปานกลางไปสุดที่ฝั่งแม่น้ำมูล ในช่วงที่ลำน้ำไค้งไปมาเหมือนรูปแอก ถัดจากจุดนั้นไปทางตะวันตกเป็นพื้นที่ของอำเภอเมืองยางจังหวัดนครราชสีมา ส่วนหนึ่งของอำเภอพิมายในอดีต วัดนี้ถือว่าเป็นจุดหนึ่งที่มีความสำคัญมากเพราะสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่าเป็นที่ๆ อาจเป็นเมืองโบราณเคยมีวัดเก่าแก่ที่ตั้งอยู่ริมน้ำแล้วถูกน้ำกัดเซาะพังลงไปจนพระพุทธรูปองค์ใหญ่องจมน้ำในน้ำ (ปัจจุบันห่างจากวัดไปทางใต้ประมาณ ๑๐๐ เมตร) และกล่าวกันว่าเคยมีผู้พบพระพุทธรูปหลายองค์ในบริเวณนั้น มีพระพุทธรูปขนาดเล็กแบบทวารวดีองค์หนึ่ง ที่ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ที่มักอ้างถึงกันเสมอ

ปัจจุบันมีรูปถ่ายอยู่ในอุโบสถและศาลาของวัด นอกจากนั้นที่พระระเปียงด้านใต้ของวัด

ภาพถ่านข้า้พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กแบบทวารวดี ที่ระบุว่าได้จากวังปลัด ปัจจุบันพระพุทธรูปองค์นี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ถ่ายภาพจากพระอุโบสถ วัดวังปลัด

บริเวณใกล้วัดวังปลัดที่เชื่อกันว่ามีพระพุทธรูปขนาดใหญ่จมน้ำอยู่

เบญจมาบพิตรดุสิตวนาราม มีรูปพระพุทธรูปหล่อจำลองระบุว่าหล่อขยายจากพระพุทธรูปพบที่วังปลัด จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันวัดวังปลัดนี้มีพระอธิการณัฐพลชัย ฉนทมโม เป็นเจ้าอาวาส มีพระลูกวัด ๗ รูป ช่วงเดือนเมษายนมีการบวชนเณรภาคฤดูร้อนที่น่าสนใจมากแต่ทางวัดยังค่อนข้างขาดแคลนและเสนาสนะก็ยังไม่เรียบร้อยต้องปรับปรุงอีกมาก

แม้ว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มิได้เสด็จฯ ตัวเมืองบุรีรัมย์ อย่างไรก็ตามท่านเสด็จไปทางตอนเหนือของจังหวัดที่เมืองพุทไธสงตั้งได้กล่าวถึงแล้ว นอกจากนั้นท่านยังเสด็จไปตอนกลางและตอนใต้ของจังหวัด ตามกำหนดการระบุว่าวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๔๗๒ เสด็จจากกรุงเทพฯ ไปนครราชสีมา พิมาย ไทรงาม วันที่ ๒๕ มกราคม เสด็จจากพิมายโดยรถยนต์ ประทับรถไฟที่สถานีจักราช ขบวนเวลา ๐๘.๔๕ น. ไปอำเภอนางรอง

เสด็จลงรถไฟที่สถานีลำปลายมาศราวเวลา ๑๐.๑๖ น. แล้วเสด็จรถยนต์ต่อไปอำเภอนางรอง วันที่ ๒๖ มกราคม เสด็จไปเขาพนมรุ้งเมืองต่ำ จากนั้นประทับรถไฟไปศรีสะเกษ ขุขันธ์ เขาพระวิหาร เสด็จต่อไปอุบลราชธานี วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เสด็จจากอุบลราชธานีกลับโคราช วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑ เสด็จจากโคราช กลับกรุงเทพฯ รวมวันเสด็จ ๑๗ วัน

บุรีรัมย์ปัจจุบัน ขณะนี้บุรีรัมย์เปลี่ยนแปลงไปมาก ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าในเวลาที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จฯ ไปทรงตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙ นั้น ที่พุทไธสงนายอำเภอผะไทสงฆ์มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง เช่นเดียวกับเจ้าเมืองชุมพลบุรี เมืองพยัคฆภูมิขณะที่เจ้าเมืองประโคนชัย นางรอง มีบรรดาศักดิ์เป็นขุน ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์มีบรรดาศักดิ์เป็นพระและทั้งจังหวัดบุรีรัมย์มีเพียงไม่กี่อำเภอ บัดนี้มีอำเภอเพิ่มมากขึ้น คือ อำเภอนาโพธิ์ อำเภอบ้านใหม่ไชยพจน์ อำเภอสตึก อำเภอคูเมือง อำเภอบ้านด่าน อำเภอแคนดง อำเภอห้วยราช อำเภอพลับพลาชัย อำเภอลำปลายมาศ อำเภอหนองหงส์ อำเภอละหานทราย อำเภอกระสัง อำเภอบ้านกรวด อำเภอโนนสุวรรณ อำเภอโนนดินแดง อำเภอหนองกี่ อำเภอเฉลิม

พระเกียรติ อำเภอชำนิ นอกจากเทศบาลเมืองบุรีรัมย์ที่แบ่งออกเป็น ๓ เทศบาลแล้ว มีเทศบาลขนาดใหญ่ คือ เทศบาลเมืองนางรอง เทศบาลตำบลสตึก เทศบาลตำบลประโคนชัย ตลอดจนเทศบาลตำบลลำปลายมาศมีขนาดใหญ่กว่าเทศบาลพุทไธสง ในขณะที่ตัวเมืองบุรีรัมย์นั้น ปัจจุบันเปลี่ยนแปลงมาก มีอนุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ขณะที่ทรงเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกกำลังเสด็จเข้าสู่เมืองบุรีรัมย์ เทศบาลได้ขุดแต่งคูเมืองโบราณหรือ “ละลม” ให้สวยงามมีตึกกรมร้านค้า บ้านเรือนมากขึ้น มีศาลากลางจังหวัดสวยงามใหญ่โต สนามกีฬา ไอโมบายที่โด่งดัง กำลังจะมีสนามแข่งรถระดับนานาชาติ มีสวนดอกไม้ และสวนสนุกเพลาลิน ศูนย์การค้าใหญ่โต โรงแรมทันสมัย ร้านอาหารอร่อย มีอุทยานแห่งชาติที่เป็นส่วนหนึ่งของมรดกโลกทางธรรมชาติ ภูเขาไฟดับสนิทแล้ว สวนผลไม้อย่างสวนทุเรียน มังคุด เงาะ ลำไย สวนยางพารา สวนปาล์มสวนพืชมั่ง อำเภอลำปลายมาศมีพระเกียรติปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัยและโบราณสถานอื่นๆ กรมศิลปากรได้ขุดแต่งบูรณะแล้วอย่างสวยงาม การขุดลอกบารายหรือสระน้ำใหญ่ใกล้ปราสาทเมืองต่ำก็ดำเนินการแล้วอย่างสวยงาม บุรีรัมย์เมืองที่ในอดีตถูกกล่าวหาว่าต้อง “ต๋าน้ำกิน” กลายเป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงโด่งดังเป็นจังหวัดท่องเที่ยวระดับประเทศจังหวัดหนึ่งมีเมืองเก่าหลายแห่งรวมทั้งพุทไธสง หากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่และเสด็จมาทรงเยือนก็อาจจะทรงแปลกพระทัยในความเปลี่ยนแปลงของจังหวัดบุรีรัมย์อย่างแน่นอน ♦

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **ตำนานโบราณวัตถุสถานของกรมศิลปากร**. กรุงเทพฯ : ส.การพิมพ์, ๒๕๐๐.
- . **รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ พ.ศ. ๒๕๐๓ – ๒๕๐๔**. พระนคร : ศิวพร, ๒๕๑๐.
- , **สำนักโบราณคดี. แผนที่ทางโบราณคดีจังหวัดบุรีรัมย์**. กรุงเทพฯ : กรมฯ, ๒๕๓๒.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. **ตำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ แลหอสมุดสำหรับพระนคร**. ม.ป.ท. , ม.ป.พ. , ๒๕๑๒.
- . **เที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็จ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖.
- เต็ม วิภาควิจยพจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๐.
- ธวัช ปุณโณทก. **วรรณกรรมภาคอีสาน Northeastern Thai Literature FL 476**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖.
- บริบาลบุรีภัณฑ์, ขุน. **จดหมายเหตุการเสด็จตรวจโบราณวัตถุสถานมณฑลนครราชสีมาของสมเด็จพระบรมราชาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.๒๔๗๒**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสมเด็จพระบรมราชาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา, ๒๕๓๑.
- ประจักษ์ วัฒนานุสสิทธิ. **ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อจรรยา วัฒนานุสสิทธิ ณ เมรุวัดมณีจันทร์ ตำบลมะเฟือง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ วันจันทร์ที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗**. บุรีรัมย์ : พุทไธสงการพิมพ์, ๒๕๕๗.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ (ประชุมพงศาวดารภาค ๓ และภาค ๔ ตอนต้นพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน สมัยกรุงรัตนโกสินทร์)**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในความทรงจำแห่งโลก**. กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือเฉลิมพระเกียรติในโอกาส ๑๐๐ ปีแห่งการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๔.
- แมนมาส ขวลิต. **ประวัติหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๙.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. **แอ่งอารยธรรมอีสาน แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๓.
- สมเด็จพระบรมราชาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสมเด็จพระบรมราชาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา, ๒๕๓๘.
- สุจิตต์ วงเทศ บรรณาธิการ. **ทุ่งกุลารั “อาณาจักรเกลือ” ๒,๕๐๐ปี จากยุคแรกเริ่มล้าหลังถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม**. กรุงเทพ : พิมพ์เศส พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์, ๒๕๔๖.
- Prachark Wattananusit. **Art and culture in southern part of Northeastern Thailand**. Ph.D Thesis. Bodh Gaya : Magadh University, 1992.